

ПРАВО НА ВІЛЬНІ ВИБОРИ В МІСЦЯХ НЕСВОБОДИ: СВІТОВІ СТАНДАРТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

THE RIGHT TO FREE ELECTIONS IN PLACES OF DETENTION: GLOBAL STANDARDS AND PROSPECTS FOR UKRAINE

Славко А.С., к. ю. н.,
асистентка кафедри міжнародного,
європейського права та порівняльного правознавства
Сумський державний університет

Гусак Ю.Д., аспірантка кафедри міжнародного,
європейського права та порівняльного правознавства
Сумський державний університет

Стаття стосується окремих аспектів реалізації засудженими особами права на вільні вибори. Автори статті констатують, що право на вільні вибори є одним із базових політичних прав людини. Іноді право на вільні вибори розглядається у контексті більш широкого права на участь у врядуванні. Право на вільні вибори гарантоване як на універсальному рівні (Міжнародний пакт про громадянські і політичні права), так і на регіональному рівні (Африканська хартія про права людини і народів, Американська конвенція про права людини, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод).

Аналіз права і правозастосовної практики Міжамериканського суду з прав людини, Сполучених Штатів Америки та Канади дозволяє говорити про наявність тенденції щодо більш широкого доступу ув'язнених осіб до участі у виборах.

Органи Ради Європи (Парламентська Асамблея Ради Європи, Комітет Міністрів Ради Європи, Венеційська Комісія) закликають до лібералізації законодавства щодо участі засуджених у голосуванні. Європейський суд з прав людини неодноразово у своїй практиці підтверджував, що право на вільні вибори (і, більш вузько, право брати участь у голосуванні) не може розглядатись як привілей і має бути доступним для якомога більш широкого кола осіб. У той же час, право на вільні вибори не є абсолютним; воно може підлягати обмеженням за умови дотримання вимог трискладового тесту. Тобто, обмеження має бути передбачене законом, переслідувати легітимну мету та бути необхідним у демократичному суспільстві (пропорційним). Європейський суд з прав людини переважно називав непропорційними ті обмеження, які застосовувались автоматично, невибірково і не були пов'язані із вироком суду.

Конституція України не містить можливості обмежити право особи головувати у зв'язку з її перебуванням у місцях несвободи. У в'язницях та слідчих ізоляторах можуть бути створені спеціальні виборчі дільниці. Проте, ув'язнені не вважаються членами жодної територіальної громади, а тому не включаються до списків виборців на місцевих виборах. Зроблено висновки, що таке обмеження видається обґрунтованим для засуджених осіб, але не тих, які перебувають в СІЗО.

Ключові слова: право на вільні вибори, право на участь у врядуванні, місця несвободи, ув'язнені, загальне виборче право.

The paper deals with certain aspects of exercising the right to free elections by convicted persons. The authors of the paper state that the right to free elections is one of the fundamental political human rights. Sometimes the right to free elections is seen in the context of the broader right to participate in governance. The right to free elections is guaranteed both at the global level (the International Covenant on Civil and Political Rights) and at the regional level (the African Charter on Human and Peoples' Rights, the American Convention on Human Rights, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms).

An analysis of the law and law-enforcement practice of the Inter-American Court of Human Rights, the United States of America and Canada allows us to underline the trend toward broader access for prisoners to participate in elections.

The bodies of the Council of Europe (the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, the Committee of Ministers of the Council of Europe, the Venice Commission) call for the liberalization of legislation regarding the participation of convicted persons in voting. The European Court of Human Rights has repeatedly confirmed in its practice that the right to free elections (and, more narrowly, the right to participate in voting) cannot be considered a privilege and should be available to the broadest possible range of persons. At the same time, the right to free elections is not absolute; it may be subject to limitations subject to compliance with the requirements of the three-part test. That is, the restriction must be prescribed by law, pursue a legitimate aim and be necessary in a democratic society (proportional). The European Court of Human Rights mostly called disproportionate those restrictions that were applied automatically, indiscriminately, and unrelated to a court verdict.

The Constitution of Ukraine does not contain the possibility to restrict the right of a person to vote because of his / hers stay in places of detention. Special polling stations can be created in prisons and detention centres. However, prisoners are not considered members of any territorial community and therefore are not included in the voter lists in local elections. It was concluded that such a restriction seems reasonable for convicted persons but not those in pre-trial detention centres.

Key words: the right to free elections, the right to participate in governance, places of detention, prisoners, general elections, universal suffrage.

Вступ. Право на вільні вибори є одним із базових політичних прав і забезпечує участь населення у формуванні органів державної влади і, відповідно, здійсненні державної політики. Належна реалізація цього права базується на низці гарантій-принципів, таких як рівні, вільні, прямі вибори, загальне виборче право та таємне голосування. Проте для осіб, які перебувають в місцях несвободи, виникає низка обмежень реалізації активного виборчого права.

Станом на початок 2022 року в ув'язненні в Україні утримувались 48 038 осіб [1]. На відміну від осіб, які перебувають в інших місцях несвободи (виховні заклади для неповнолітніх, інтернати для осіб з розладами психіки чи поведінки тощо), майже всі ув'язнені мають право голосу-

вати на місцевих та загальнодержавних виборах, бо є дієздатними та повнолітніми (за винятком 0,2 % ув'язнених, які не досягли 18 років).

В Україні до розробки окремих питань виборчого права долучались Ю. Б. Ключковський, О. В. Марцеляк, В. Ф. Нестерович, І. Панкевич та багато інших дослідників. Проте, нам видається, що у вітчизняній науці спостерігається брак досліджень статусу ув'язнених як виборців та сумісності такого статусу з універсальними та європейськими стандартами прав людини. Відтак, у цій статті ми ставимо **завдання** проаналізувати закордонні підходи щодо реалізації активного виборчого права ув'язненими та дослідити особливості допуску до голосування ув'язнених в Україні.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалось вище, Венеційська комісія визначає п'ять основних принципів європейського виборчого доробку: 1) вільні вибори; 2) прямі вибори; 3) рівне виборче право; 4) загальне виборче право; 5) таємне голосування.

Вбачається, що тільки щодо одного із вказаних принципів (прямих виборів) не виникає жодних додаткових перешкод для осіб, які перебувають в місцях несвободи. Натомість, як вільні вибори та таємне голосування, так і рівне та загальне виборче право перебувають у загроженому стані у місцях несвободи. У цій роботі ми пропонуємо зосередитись на загальному виборчому праві в аспекті можливості голосувати на виборах для ув'язнених осіб.

Отже, загальне виборче право прийнято тлумачити як «надання кожному основних політичних прав: права голосу (активні виборчі права) та права балотуватися на виборах (пасивні виборчі права)». При цьому загальне виборче право переважно обмежене двома або трьома цензами: віку, громадянства та осілості [2]. Для пасивного виборчого права у низці держав практикується також ценз моральності: «Серед обмежень, які вважаються такими, що не суперечать принципу загального виборчого права як міжнародному виборчому стандарту, зазначається також можливість позбавлення права голосу осіб, які вчинили злочини» [3, с. 205].

Загальне виборче право гарантоване статтею 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, відповідно до якої «кожний громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації ... і без необґрунтованих обмежень право і можливість: ... голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців» [4].

У Загальному коментарі до статті 25 Комітет з прав людини ООН підкреслює, що «право голосу на виборах і референдумах має бути встановлене законом і може підлягати лише розумним обмеженням, таким як встановлення мінімального віку для права голосу. Нерозумно обмежувати право голосу на підставі фізичної вади або висувати вимоги щодо грамотності, освіти чи майна» [5]. Крім того, держави повинні вжити ефективних заходів для забезпечення того, щоб усі особи, які мають право голосу, мали можливість реалізувати це право. Окрему увагу Комітет з прав людини приділяє увагу праву голосу засуджених осіб. Так, якщо засудження за правопорушення є підставою для припинення права голосу, період такого припинення має бути пропорційним злочину та вироку. Особи, які позбавлені волі, але не були засуджені, не повинні бути відсторонені від здійснення виборчого права [5].

Документи регіонального рівня також гарантують право брати участь у виборах. Наприклад, таке право може бути виведене зі змісту статті 13 Африканської хартії про права людини та народів, яка передбачає право брати участь в управлінні державними справами безпосередньо чи «через вільно обраних представників» [6]. Більш цікавою у цьому аспекті видається Американська конвенція прав людини, в якій право «голосувати та бути обраним на справжніх періодичних виборах, які відбуваються шляхом загального та рівного голосування та таємного голосування, що гарантує вільне волевиявлення виборців» прямо передбачене як одна зі складових права на участь в управлінні (стаття 23) [7].

Американські регіональні стандарти участі у виборах релевантні також завдяки наявності правозастосовної практики з цього приводу. Наприклад, у справі *Yátama v. Nicaragua* Міжамериканський суд з прав людини виклав такі міркування щодо права на вибори:

- Політична участь може включати широку та різноманітну діяльність, яка може здійснюватися індивідуально або організовано, щоб брати участь в призначенні

тих, хто буде керувати державою або відповідати за управління державними справами, а також впливати на вироблення державної політики через механізми безпосередньої участі.

- Здійснення прав бути обраним і голосувати, які тісно пов'язані одне з одним, є вираженням індивідуального та соціального виміру політичної участі.

- Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами через вільно обраних представників. Право голосу є важливим елементом існування демократії та одним із способів реалізації громадянами права на політичну участь. Це право передбачає, що громадяни можуть вільно обирати тих, хто їх представлятиме, на умовах рівності.

- Участь через реалізацію права бути обраним передбачає, що громадяни можуть балотуватися як кандидати в умовах рівності та можуть обіймати виборні державні посади, якщо вони отримують необхідну кількість голосів.

- Важливо, щоб держава створювала оптимальні умови та механізми для забезпечення ефективної реалізації цих політичних прав з дотриманням принципів рівності та недискримінації (§ 195–199) [8].

Дослідники наголошують, що понад 83 % латиноамериканських країн – учасниць Американської конвенції з прав людини застосовують офіційну повну заборону виборчих прав засуджених. Решта країн (17 %) дозволяють певним засудженим голосувати, використовуючи сумнівне почуття пропорційності, що також можна вважати повною заборонаю [9]. Наприклад, до першої когорти належать Бразилія, Аргентина, Домініканська Республіка, Гватемала та Колумбія – це п'ять країн, які припиняють право голосу для осіб, яких було засуджено. Натомість, низка держав дозволяють голосувати деяким категоріям засуджених. Так, Болівія підтримує позбавлення прав лише тих, хто вчинив злочин державної зради проти країни; Чилі не допускає до виборів осіб, що «вчинили злочини, які заслуговують тяжкого покарання, або діяння яких кваліфікуються як терористична поведінка» (стаття 16 Конституції Чилі) [10].

Для країн Північної Америки базовими стали дві справи стосовно заборони участі у виборах для осіб, які були засуджені. У справі *Richardson v. Ramirez*, (1974) троє заявників скаржились на те, що їх не зареєстрували для участі у виборах у різних округах штату Каліфорнія через наявність у них судимостей за тяжкі злочини. У результаті Верховний суд США встановив, що позбавлення засуджених осіб права голосувати порушує положення про рівний захист прав, передбачений Чотирнадцятою поправкою до Конституції США [11].

Схоже рішення було ухвалено у справі *Sauvé v. Canada* (2002). Заявники оскаржували положення статті 51 (e) Виборчого закону Канади, які позбавляли права голосувати будь-яку особу, яка була засуджена до ув'язнення строком більше, ніж на два роки. Суд визнав це положення таким, що порушує Канадську хартію про права і свободи. Вказуючи на непропорційність встановленого обмеження, Верховний суд Канади зауважує, зокрема, таке: «... що стосується першої мети сприяння громадянській відповідальності та повазі до закону, то відмова ув'язненим у праві голосу, швидше за все, посилає повідомлення, які підривають повагу до закону та демократії, ніж повідомлення, які посилюють ці цінності. Легітимність закону та обов'язок дотримуватись закону безпосередньо впливають із права кожного громадянина голосувати. Відмовляти в'язням у праві голосу означає втрачати важливий засіб навчання їх демократичним цінностям і соціальній відповідальності» [12].

Тобто, загальною тенденцією, яку можна спостерігати у Америці, є поширення загального виборчого права на все більшу кількість осіб та скасування перепон і цензів, які встановлюються щодо участі у голосуванні. При цьому

пасивне виборче право все ще переважно лишається обмеженим цензом моральності.

Проте очевидно, що найбільш актуальними у ході нашого дослідження є право та практика щодо реалізації права голосу засудженими європейських регіональних організацій – наприклад, Ради Європи. Однією з найважливіших гарантій права на вільні вибори в Європі є положення статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, яка передбачає: «Високі Договірні Сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які забезпечуватимуть вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу» [13].

Європейські тюремні правила проголошують положення, відповідно до якого ув'язнення вже само по собі є покаранням, а тому тюремні режими не повинні посилювати страждання осіб, які перебувають в місцях несвободи [14]. Відповідно, додаткові обтяження та обмеження прав (наприклад, права брати участь у голосуванні на виборах) можуть становити надмірне втручання у свободу особи.

Кодекс належної практики у виборчих справах, розроблений Венеційською комісією, загалом, допускає обмеження права голосувати на виборах з огляду на судимість особи за вчинення тяжкого злочину. Проте, таке обмеження має здійснюватися за умови, що воно:

- передбачене законом;
- є пропорційним (умови для позбавлення права балотуватися можуть бути менш суворими, ніж для позбавлення виборчого права) [15].

У Резолюції 1459 (2005) «Скасування обмежень у праві голосу», ПАРЄ закликала держав-членів, серед іншого, «... переглянути існуючі обмеження виборчих прав ув'язнених, осіб, які були засуджені за кримінальні злочини, та військовослужбовців, з метою скасування всіх тих, які більше не є необхідними та пропорційними для досягнення законної мети» [16].

Згадані вище принципи щодо виборчих прав засуджених були успішно імплементовані у практиці Європейського суду з прав людини. Однією з ключових справ у цій сфері є справа *Hirst v. The United Kingdom* (No. 2). Заявника у справі було засуджено до довічного позбавлення волі за ненавмисне вбивство. Його захист у суді базувався на наявному в нього серйозному розладі особистості.

У 1994 році сплив так званий тариф (період часу, протягом якого заявник мав відбувати покарання), і надалі його перебування у місцях несвободи визначалося рішенням Комісії з умовно-достокових звільнень про безпечність / небезпечність заявника для суспільства. Відповідно до положень статті 3 Закону про представництво народу, заявнику було заборонено брати участь у голосуваннях на парламентських виборах. Власне, цю заборону він і оскаржував – спочатку до національних судів, а потім і до ЄСПЛ [17].

Аналізуючи цю ситуацію, Суд вказав на два положення щодо права на вільні вибори у контексті статті 3 Протоколу № 1:

1) право на вільні вибори не є і не може бути привілеєм в умовах демократичного суспільства (відповідно, доступ до його реалізації має надаватися якомога ширшому колу осіб);

2) право на вільні вибори не є абсолютним (тобто, може підлягати обмеженням, і держави користуються певною свободою розсуду в цій сфері). Як наголосив Суд, «...стандарт толерантності не заважає демократичному суспільству вживати заходів для захисту від дій, спрямованих на знищення прав і свобод, викладених у Конвенції. Таким чином, стаття 3 Протоколу № 1, яка закріплює здатність особи впливати на формування законотворчої влади, не виключає можливості накладення обмежень виборчих прав на особу, яка, наприклад, серйозно зловживала дер-

жавною посадою чи чия поведінка загрожувала підірвати верховенство права чи демократичні основи» (§ 71) [17].

Застосовуючи наведені вище принципи у рамках три-складового тесту, Суд погодився з тим, що втручання у право на вільні вибори було встановлене законом. Також ЄСПЛ погодився з позицією уряду, який стверджував, що усунення довічно ув'язнених від голосування «...має на меті попередження злочинності шляхом санкцій за поведінку засуджених, а також посилення громадянської відповідальності та поваги до верховенства права». Проте, на думку Суду, встановлене обмеження права на вільні вибори було непропорційним і виходило за межі поля розсуду держави. Відтак, ЄСПЛ констатував порушення права на вільні вибори у ситуації, коли всі ув'язнені позбавляються права голосу на виборах, незалежно від особистої характеристики та тяжкості вчиненого злочину [17].

Подібні висновки Суд повторив у справі *Greens and M. T. v. The United Kingdom*, рішення в якій стало пілотним [18]. Зрештою, у пізніших рішеннях у справах *Firth and Others v. the United Kingdom* та *McHugh and Others v. the United Kingdom* ЄСПЛ констатував певну позитивну динаміку з боку парламенту Сполученого Королівства в аспекті внесення змін до виборчого законодавства, але, так як зміни не було ухвалено, Суд знову вказав на порушення статті 3 Протоколу № 1.

У справах *Frodl v. Austria* та *Scoppola v. Italy* (no. 3) Суд розвинув свої ідеї стосовно обмеження права голосувати на виборах для засуджених. Зокрема, у першій зі згаданих справ було констатовано порушення права, гарантованого статтею 3 Протоколу № 1 через маловибіркове обмеження (заборона голосування стосувалась всіх осіб, засуджених до позбавлення волі більше ніж на один рік і не впливала безпосередньо зі змісту вироку суду – тобто, була обтяженням, що додається до основного покарання) [19]. Натомість, у другій із названих справ Суд наголосив на вибірковому підході до обмеження права голосувати (обмеження поширювалось на три чітко вказані категорії осіб і не носило загальний, автоматичний та невибірковий характер) [20].

Загалом держави-члени Ради Європи демонструють різні підходи до обмеження права голосувати для осіб, які перебувають в ув'язненні, і Суд констатує відсутність загальноєвропейського консенсусу у цій царині. Вітчизняне законодавство передбачає ценз моральності для реалізації пасивного виборчого права і не містить прямих заборон щодо обмеження права голосувати для осіб, які є засудженими. Наприклад, Постанова ЦВК «Про Порядок утворення виборчих дільниць на постійній основі, їх тимчасового закриття, ліквідації та внесення змін до відомостей про утворені виборчі дільниці» прямо передбачає створення та функціонування спеціальних виборчих дільниць «...у стаціонарних закладах охорони здоров'я, на полярних станціях України, в установах виконання покарань, слідчих ізоляторів» [21]. Проте, в процесі реалізації права голосувати на місцевих виборах особи, які перебувають в окремих місцях несвободи, стикаються з певними перепонами. Так, частина 7 статті 7 Виборчого кодексу України проголошує, що «...громадяни України, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі, вважаються такими, що не належать до жодної територіальної громади, та не мають права голосу на місцевих виборах» [22]. На практиці таке обмеження поширюється не тільки на місця виконання покарань, а також на СІЗО [23]. Зауважимо, що таке обмеження права голосувати на місцевих виборах хоч і виглядає обґрунтованим з технічної точки зору, становить собою невибіркове втручання.

Підсумовуючи, вкажемо, що цілком очевидними є такі висновки з практики тлумачення Судом положень статті 3 Протоколу № 1:

1. Право голосувати на виборах не може розглядатись як привілей; загальною тенденцією як для країн Ради

Європи, так і для країн Латинської та Північної Америки є усунення обмежень та перешкод в реалізації активного виборчого права на всіх видах виборів.

2. Право на вільні вибори не є абсолютним; воно може підлягати обмеженням, які, однак, мають бути встановлені законом, мати легітимну мету та бути пропорційними.

3. Серед країн Ради Європи наразі не встановлено консенсусу щодо допуску повнолітніх дієздатних осіб, які перебувають в місцях несвободи, до голосування на виборах. Відтак, держави володіють значною свободою розсуду у цій сфері, проте ЄСПЛ застерігає від встановлення невідбиркових обмежень права на вільні вибори на підставі самого лише факту перебування особи в місцях несвободи.

4. Український законодавець передбачає для ув'язнених осіб можливість голосувати на парламент-

ських та президентських виборах, проте не на місцевих. Особи, які перебувають в місцях несвободи, вважаються такими, що не належать до жодної територіальної громади, а тому не вносяться до списків виборців на місцевих виборах і в місцях несвободи не створюються спеціальні виборчі дільниці. Ми вважаємо такі положення невідбирковим заходом, в якого не визначено легітимну мету, яку б переслідував уряд, здійснюючи відповідне втручання у право. У той же час, варто пам'ятати, що стаття 3 Протоколу № 1 містить пряму відсилку лише до виборів до законодавчого органу, натомість щодо решти видів виборів держави користуються більш широким полем розсуду. Відтак, обмеження права голосувати на місцевих виборах для ув'язнених за умови належного обґрунтування та більш вибіркового застосування може і не становити порушення європейських стандартів виборчого законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ukraine. World Prison Brief data. URL: <https://www.prisonstudies.org/country/ukraine>
2. CDL (2002) 7 rev Europe's Electoral Heritage. Venice Commission. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2002\)007rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2002)007rev-e)
3. Ключковський Ю. Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : монографія. Київ : Ваіте, 2018. 908 с.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966). Верховна рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
5. CCPR General Comment No. 25: Article 25 (Participation in Public Affairs and the Right to Vote), The Right to Participate in Public Affairs, Voting Rights and the Right of Equal Access to Public Service, 12 July 1996, CCPR/C/21/Rev.1/Add.7. UN Human Rights Committee (HRC). URL: <https://www.refworld.org/docid/453883fc22.html>
6. African Charter on Human and Peoples' Rights. African Commission of Human and Peoples' Rights. URL: <https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49>
7. American Convention on Human Rights: «Pact of San José, Costa Rica». United Nations. URL: <https://treaties.un.org/doc/publication/units/volume%201144/volume-1144-i-17955-english.pdf>
8. Case of Yátama v. Nicaragua. Interamerican Court of Human Rights. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_127_ing.pdf
9. Montenegro P. The Inter-American System of Human Rights and the Right to Vote for Convicts: The Case of Felony Disenfranchisement as a Social Conflicting Application and its Full Impropriety under International Human Rights Law. Panteion University of Social and Political Sciences, 2019. 95 p.
10. Constitution of Chile. Constitute. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Chile_2021?lang=en
11. Case of Richardson v. Ramirez (1974). Supreme Court of USA. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/418/24/>
12. Case of Sauv e v. Canada (2002). Supreme Court of Canada. URL: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/2010/index.do>
13. Європейська конвенція з прав людини. Верховна рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
14. The European Prison Rules (Recommendation No. R (87) 3 of the Committee of Ministers of the Council of Europe. Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/16804f856c>
15. Code of Good Practice in Electoral Matters Guidelines and Explanatory Report, adopted by the Venice Commission at its 51st and 52nd sessions (Venice, 5–6 July and 18–19 October 2002). Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/090000168092af01>
16. Resolution 1459 (2005) Abolition of restrictions on the right to vote. Council of Europe. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17364&lang=en>
17. Case of Hirst v. The United Kingdom (No. 2) (2005). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70442>
18. Case of Greens and M. T. v. The United Kingdom (2010). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101853>
19. Case of Frodl v. Austria (2010). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98132>
20. Case of Scoppola v. Italy (2012). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111044>
21. Постанова ЦВК «Про Порядок утворення виборчих дільниць на постійній основі, їх тимчасового закриття, ліквідації та внесення змін до відомостей про утворені виборчі дільниці» від 25 червня 2020 року № 116. Верховні рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0116359-20#Text>
22. Виборчий кодекс України (2020). Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>
23. В Ужгороді ТВК утворила дільницю у в'язниці, а згодом ліквідувала її. Трибуна. URL: <https://trubyna.org.ua/novyny/v-uzhhorodi-tvk-utvoryla-dilnytsiu-u-v-iaznytsi-a-zhodom-likviduvala-ii/>